

Sayı : 4

Yıl : 1988

MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN - EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TÜRKLÜK ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

İstanbul - 1989

EDEBİYAT TARİHİMİZİN KAYNAKLARINDAN EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ

Mustafa İSEN*

Divan edebiyatı ya da Klasik Türk edebiyatı olarak adlandırılan edebi geleneğimizin biyografiler açısından ana kaynağını şüara tezkireleri meydana getirir. Şairlerin hal tercümelerinden bahs edip eserlerinden örnekler veren bu tür, XVI. yüzyıldan başlayarak nihai örnek sayılan *Son Asır Türk Şairleri*'ne, yani yüzyılımızın başına kadar edebiyat tarihimizin başlıca kaynağı olmuştur. *Sehî Bey'in Heşt-Behişt*'inden itibaren tezkirecilik, edebiyat tarihimizde, farklı ellerde ama hemen daima belli bir gelenek içinde, hiç bir dönemi atlamayarak yirminci yüzyıl başlarına kadar devam etti. Fakat bu türün yanında edebiyat tarihimize kaynaklık eden başka eserler de vardır: Neşri'den (ö. 1520) başlayarak önemli tarihlerimiz olan *Heşt-Behişt*, *Tâcü't-tevârih*, *Peçuyî tarihi*, *Defter-i Ahbâr*, *Naîmâ tarihi*, *Silahdar tarihi* gibi umûmî tarihler de edebiyat tarihimizin belli başlı kaynakları arasındadır. Ama umûmî tarihler arasında şüphesiz en kayda değer örnek ihtiva ettiği 291 şairle Gelibolulu Mustafa Âli'nin (1541-1600) *Künhü'l-ahbâr*'ıdır. Bunlara ilaveten Vefeyât kitapları, bilginlerle ilgili *Şakayık* ve zeyilleri gibi biyografi çalışmaları, meslek mensuplarıyla ilgili tezkireler, nazire ve şiir mecmuaları, *Keşfü'z-zünûn* gibi bibliyografya eserleri, şehir monografileri ve seyahatnameler de edebiyat tarihinin diğer mühim kaynaklarıdır.

Kültür tarihimizin çok önemli eserlerinden biri olan Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin böyle bir noktadan değerlendirilmesi durumunda bolca malzeme ihtiva edeceği tabiidir. Seyahatnameler gezilen görülen yerleri tanıtmak amacıyla kaleme alınmış eserler de olsa, sonuç olarak bu çevreyi ayakta tutan insan unsuruna da gerekli dikkati her zaman göstermişlerdir. Özellikle yörelerin yetiştirdiği değerli insanlar o bölgenin havası, suyu, ürünleri ve diğer coğrafi özellikleri kadar ilgi çekmiş, seyahatname yazarları bu alakayı daima göz önünde tutmuşlardır.

Olaya bu açıdan bakıldığında şair biyografilerinin ya da edebiyat ustalarının hayatlarına dair bilgilerin *Seyahatname*'ye iki şekilde yansıdığı görülecektir.

* Yrd. Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi

Çelebi, eserinin birinci cildinde, Fatih Sultan Mehmed devrinden başlayarak Yavuz Sultan Selim devri sonuna kadar padişahların tahta kalış sürelerini esas alarak bir sıralama yapar. Bu tasnifte şairler, Fatih devri şairleri, II. Bayezid devri şairleri ve Sultan Selim devri şairleri gibi başlıklar altında sunulmaktadır. Bu sınıflandırma bize yabancı değildir: Gelibolulu Âlî de *Künhü'l-ahbâr* adlı önemli tarihinde şairleri aynı tarzı kullanarak tasnif etmiştir. Çelebi'nin Ali'ye benzerliği bununla da kalmaz; örneğin Fatih devri için *Künhü'l-ahbâr* yazarının verdiği şair sayısı 32'dir. Bu rakam Evliya Çelebi'de 33 olur. Atlanan şairler Senâyî ve Kâtibî'dir. İlave edilenler ise Yazıcızâde kardeşler ve Cem Sultan. Bunlardan ilk ikisi Ali'de devir şeyhleri olarak anıldıkları için yine onun listesinden alınmış isimlerdir. Benzerlik bu kadarla da kalmaz: II. Bâyezid devri şairleri ise Temannâyî hariç 45 kişilik Ali'nin listesinin aynısıdır. Yavuz devri şairlerinin de aynı kadro olduğunu bilmem belirtmeye gerek var mı?

Evliya Çelebi bu bölümde adlarını zikrettiği şairlerin hayatları hakkında klasik tezkirecilerin verdiği bilgilerden çok daha kısa malumat bulunmaktadır. Bilindiği gibi klasik tezkireciler şairlerin doğum yeri, asıl adı, baba adı, Öğrenim durumu, hocaları, mesleki konumu, görev yaptığı yerler ve ölüm tarihi hakkında bilgiler verirler. Şairin eserleri ve bunlarla ilgili değerlendirmeye şairlerinden örnekler biyografi'nin ikinci kısmını teşkil eder. Oysa Çelebi'de bu bilgilerin hemen hiç birine rastlanmaz. Bu durum onda bilinçli bir tavır olduğunu Nefî ile ilgili şu satırlarda açıkça görülmektedir. IV. Murat zamanında yaşamıştır. Arab u Acem'de naziri yok bir şair idi. Zikr edeceğimiz şairlerin ebyât u eşârını ve ahvalini yazsak ayrı bir mücellid olur. Maksadımız isimlerini beyândır "(*Seyahatname*, C. I, s. 669).

Nitekim Çelebi tarafından çizilen bu çerçeve birinci grupta yer alan şairlerin hemen tamamı için geçerli olmuştur. İşte birkaç örnek:" Afitâbî, Bursa'lıdır (C. I, s. 341), Celîlî, Sultan II. Bâyezid zamanında yaşamıştır, Bursalı'dır. (C. I, s. 341), Kâdirî, Sultan II. Bayezid devri şairlerinden olup Edirneli'dir (C. I, s. 342), Pîrî Efendi, tahrîk halvetîde âşık-ı şeydâ bir cân idi. Pîrî mahlasıyla âşkâne, pakize eşârı vardır. Hakîr de bin altmış birde elini öpüp şerefsî sohbetiyle müşerref olmuştum. Burada rahmet-i rahmâna âzim oldular (C. III. s. 344.)

Yine bu grupta yer alan ama bu çerçevenin dışında değerlendirilmesi gereken biyografiler de *seyahatname*'de yer alır. Akşemseddinzâde Hamdî bunun en çarpıcı örneklerinden birini meydana getirir. Kendisiyle ilgili

birkaç yerde bilgi bulunan Hamdî hakkında Çelebi şunları söyler: “Bu zâtın pederlerinden sonra seccâde-nişînliği kabul etmeyip Yusuf u Züleyhâ nâm eserinin te’lifıyla mukayyed olduğu bâlâda mastûrdur. Bu zât batn-ı mâderde iken pederleri vâlidelerinin karnına urup bre benim zî-akl-ı Aristo, zü-fûnûn, şair, musannif, müellif oğlum derlermiş. Hikmet-i Hudâ bu zât rahm-ı mâderden müştâk olduktan sonra sekiz yaşlarında iken dîvân sahibi olup *Leyla vü Mecnun* kitabını ve *Mevlûd-i manzûmu* te’lif etmişlerdir. Arna *Yusuf u Züleyhâsı* makdûr-ı beşer değildir. Hakikaten feyz-i ilâhiye mazhar olan bir zekânın kelâmıdır. Ayasofya-i Kebirin kubbesi ortasındaki altın top altında telif edilmiştir ki güya mucize-gûdur. Aşk-ı ilâhi ile âlûde olan kimselerin kelimât-ı dürer-bârları tabii böyle sâde olur. Bu zâtın müddet-i ömürleri altmış sene olup 853 senesinde vefat etmekle pederleri cânibine defn edilmişlerdir. yüz yetmiş kadar kütüb ü resâil yazmıştır. Ammâ *Kıfayetnâme*’si ile *Yusuf u Züleyhâ*’sı pek memdûhtur” (C.I, s. 335, 337; C.II, s. 463.

Hamdî ie ilgili bu bilgiler görünüş olarak uzun olmasına rağmen burada Evliya’nın niyeti asla eksiksiz bir biyografi vermek şeklinde ortaya çıkmaz. Şairin hayatıyla ilgili olarak onun dikkatini çeken şey, *Seyhatname*’nin tamamına hakim olan olağanüstüye bir başka ifadeyle menkıbeye kaçan tarafdır. Kısacası Çelebi, ele aldığı kişileri de mizacına ve üslubuna uygun biçimde anlatır. Bir paragraflık bu bölümde Hamdî’nin şair olacağının babası tarafından önceden bilinmesi yanında, sekiz yaşında eser vermesi, *Yusuf’u Züleyhâ*’nin mucizevi bir söyleyişe sahip oluşu, Çelebi’nin üslubunu oluşturan abartmalı ifadenin ve subjektif tenkidin klasik örnekleridir.

Seyhatname’de padişahların saltanat süresini esas alan tasnif dışında da şairlere rastlanmaktadır. Bunların bir kısmı şehir anlatıldıktan sonra o bölgenin yetiştirdiği şairler başlığı altında verilmektedir. Trabzon şairleri (Gınâî ve oğlu C. II. s. 85) ile Amasya şairleri (Münîri, Mihrî, C. II, s. 192) bunların sadece iki karakteristik örneğidir. Eserde şair adlarına yer vermenin bir başka şekli de ziyaret yerleri münasebetiyledir. Özellikle mutasavvıf şairler için sıkça raslanan bu durumda Çelebi, yörede bulunan tanınmış bir ermişin mezarından söz ederken eğer sanatçıysa onun şairliğinden de söz etmektedir. İşte bir örnek: “Pîri Efendi (Silistre ziyaretgâhlarından bahsederken), Kurşunlu camii tekkesinde eşşeyh hazret-i pîrî Efendi nâm zât-ı ârif-i billâh ve âşık-ı âgâh kimse olup Murad Hân-ı Râbi ile Revan seferinde serdengeçti agası iken vücudunda zahm- âlûd olmamış

yeri kalmamış. Ahir terk-i dünyâ edip Kastamonî Şaban Efendi'den cihâz-ı fakrı kabul ederek mürşid-i kâmil olmuştur. İlâhiyyat u rübâiyyâtta Azmi-zâde Hâletî Efendi kadar mutasavvifâne pençbeyitleri vardır ki hâlâ bir mükemmel müdevvendir" (C. III, s. 336)

Bunların dışında şairler, değişik başka münasebetlerle de *Seyahatname*'de yer almaktadırlar. Bir ara Bosna'da bulunan Evliya Çelebi bu bölgedeki Çajnica kasabasına da uğrar. Çelebi'nin çağdaşı olan şair Mezkî (ö. 1677) buralıdır. Ve misafiri olduğu şairi bu münasebetle o kısımda zikreder. Bu yüzdendir ki *Seyahatname*'de bazı şeyler çeşitli ciltlerde tekrar tekrar söz konusu edilmiştir.

Tezkirlerde verilen biyografilerin başlıca hususiyetlerinden biri de zamana va şairin konumuna göre değişen örnek verme işlemidir. Bu örneklerle tezkireci, adeta verdiği hükmü pekiştirmek istemiştir. *Seyahatname*'ye bu açıdan bakıldığı zaman da farklı bir yapıyla karşılaşmaktayız. Birinci ciltte sözü edilen 115 şairden sadece Ahdî, Hâletî, Nihâlî, Nihânî ve Nişânî'nin sonunda örnek verilmiştir. Hâletî hariç bu örnek şairlerin kaynağı da *Künhü'l-ahbâr*'dır.

Bu bakış açısıyla değerlendirildiğinde *Seyahatnâme*'nin asıl üzerinde durulması gereken yönü, verdiği bilgilerin güvenli olup olmaması meselesidir. Bu açıdan Çelebi'nin söyledikleri, özellikle biyografi uzadıkça olumsuzu doğru bir kanaati ifade etmektedir. Bunlar bazan şahıslarla verilen bilgilerin karıştırılması şeklinde karşımıza çıkar. Örneğin Latifî'nin dedesi olan Hamdî'den söz edilirken Akşemseddinzâde Hamdî'ye ait bilgi içiçe girmiştir. Fakat asıl vahim olan, Çelebi'nin kullandığı kaynaklardaki bilgiyi yanlış değerlendirmesinden doğan hatalardır. Bu yanlış anlama bu haliyle *Seyahatnâme*'ye girse belki fazla üzerinde durulmasına gerek olmazdı. Çelebi bununla da yetinmeyerek ayrıca yanlış bilgi üzerine yorumlar yapar. Tabiatıyla bu yolla yanlış artık tevil edilmesi bir yana iyice içinden çıkılmaz bir hale dönüşür. Bu meseleye en karakteristik örnek, Necatî-Sehî Bey ilişkisinin anlatıldığı bölümde karşımıza çıkar. Bilindiği gibi XV. yüzyılın büyük şair ustası Necatî Bey (ö. 1509) ilk tezkirecimiz olan Sehî Bey'i (ö. 1548) gençliğinden itibaren himaye etmiş, sonuçta Sehî de yaşlılığında şairimize yardımcı olmuştur. İşte bu münasebetle Âlî, Âşık Çelebi'nin Necatî'nin eserlerine dâir verdiği bilgiyi eleştirirken Sehî'yi kendisine şu ifadelerle şahid gösterir: "Ale'l-husûs Sehî Beg merhûm ki 'Amûd-ı dâveri gibi Necetî Beg'in hizmetinden ayrılmazdı. Bir nefes meclisinden cüdâ olmağı eyyâm-ı ömründen saymazdı. Yine ol iki kitabını vechen mi-

ne'l-vücûh yâd etmemişdür." (*Künhü'l-ahbâr*, Ü. Ty. 5959, c. 171b.)¹. Buradaki muğlak ifâde Çelebi'nin eserine şöyle yansır: "Selîs ü hoş-âyende dîvanı ve nice te'lifâtı vardır. Hattâ Edirneli Sehî Beg'in kızını alıp da ba'dehû birçok evrâk-ı perîşan elde edip Necâtî ismini Sehî'ye tebdîl ile bir dîvan tertip etmişdür (c. I. s. 358). Aynı iddia Sehi ile ilgili bilgi sırasında yeniden gündeme gelir: "Sultan II. Bâyezîd zamanında yaşamıştır. Necâtî Beg'in Necâtî'nin kızını almaktan maksadı, Necâtî'nin evrâk-ı perîşânını almaktır, sözü hâlâ durûb-ı meseldir. Sehî Beg'in eşi ânı gûyâ Necâtî'ye necât vermiştir. Yâhud serv-i Sehî yabis iken eş'ar-ı Necâtî ile necât bulmuştur (c. I., s. 343). Halbûkî bu bilginin yanlışlığını" sadece Necâtî Bey'in şiiirlerinin, daha hayatta iken, kazandığı şöhret ve bizzat Sehî'nin onun divanının ne derece yaygın olduğunu anlatan ifâdesi isbata kâfidir²." Kaldı ki, bu damatlık hikâyesi yaş itibariyle de mümkün değildir (Fâik Reşat, *Tezkire-i Sehî*, s. 142).

Söylediklerimizi toparlayacak olursak: *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi* hemen her konuda ihtiva ettiği geniş malumat çerçevesi içinde edebiyat tarihine malzeme olacak bilgiler de vermektedir. Fakat eserde zikredilen şairler hakkında uzun bilgi verilmemiş, genelde adlarının anılması ve bir cümlelik bilgi ile yetinilmiştir. Sözü edilen şairler için kaynak gösterilmemiş bunlar daima Evliyâ'nın kendi bilgisi gibi sunulmuştur. Fakat alınan bilgi aynen değil çoğunluk kısaltılarak sunulmuştur.

Biyografilerde Çelebi'nin dikkati, eserin tamamında olduğu gibi, olağanüstüde yoğunlaşmış ve daha çok menkıbevî bilgilere yer verilmiştir.

Bu araştırmaya başlarken meraklı Evliyâ Çelebi'nin bize Osmanlı devletinin uzak köşelerinden, tezkirecilerin ulaşamayacağı yörelerden yeni isimler ve mevcut biyografilere doyurucu ilaveler getireceğini umuyordum. Bu olmadı. Yalnız Bitlisli Cennetî, Kâtib Çelebi ve Molla Ramazan; Van'dan Mîr Sipihî; Kazvin'den ise Humâî, Kâşânî, Pencâhî, Yârî, Sabâî, Vâizî ve Hatâî gibi şairler sadece isim olarak eserde yer aldılar. Yani tezkirelere girmeyen şair sayısı son derece sınırlı ve onların da hayatları hakkında doğdukları şehir dışında hiçbir bilgi yok.

Bütün bunlar sonuçta Seyahatnâme'nin edebiyat tarihi açısından özgün bir kaynak olmadığını gösteriyor.

Huzurlarımızdan ayrılırken, kültür tarihimizin bu görmeyi ve göstermeyi bilen büyük ustası önünde saygıyla eğiliyorum.

¹ *Künhü'l-ahbâr*'daki bu ifade belli başlı nüshalarda da farklı yazılmıştır.

² Akün Faruk, *Sehi Bey* maddesi *İslam Ansiklopedisi*, X, 316—320 Ayrıca *Künhü'l-ahbâr*'da Necatî Bey'in damadı hakkında da bilgi vardır. Üniversite Ktp. Ty. 5959 v. 172a.